

G. MICHELINI

LIEPIAMOJI NUOSAKA IR JOS VARTOJIMAS LIETUVIŲ TAUTOSAKOJE

Norint tiksliai apibūdinti liepiamosios nuosakos vartojimą ir santykį su kitomis nuosakomis, visų pirma reikia paminėti kelis bendro pobūdžio principus. Šiame straipsnyje laikomasi „prasmės \Leftrightarrow teksto“ traduktyvinės teorijos, kuria remiantis teksto semantikos interpretacija suprantama kaip jo vertimas į intensionaliojo tipo logizuojamą kalbą (pastaroji sutampa su vadinamąja gilumine struktūra)¹. Tokia me metalingvistiniame vertime interpretacinių schemų hierarchinėje viršūnėje reikia suponuoti komunikatyvinius predikatus (su trimis argumento vietomis), galiausiai susijusius su komunikatyviniais aktais, kuriais remiantis tekstai suformuojami ir išreiškiami. Tarp komunikatyvinių predikatų ir predikatų, nusakančių būsenas, įvykius arba veiksmus, įsiterpia kiti, kuriuos J. Petefio terminologija galima vadinti pasaulių konstitutyvais (*Weltkonstitutive*), nes jie nurodo „pasaulius“, t. y. „dalykų būsenų visumas“. Atsisakant tikslesnio „pasaulio“ sąvokos apibrėžimo, apsiribojama teiginiu, kad tokie predikatai (*Weltkonstitutive*) yra intensionalaus pobūdžio vienetai, įgalinantys nurodyti realųjį pasaulį arba realiajame pasaulyje galimus alternatyvius pasaulius. Predikatų, nurodančių galimus pasaulius, skirtumai priklauso nuo dviejų pagrindinių ypatybių:

- 1) šių pasaulių įgyvendinimo realiajame pasaulyje tikimybės laipsnio;
- 2) būklės, pagal kurią nustatomas galimų ir realiojo pasaulio ryšys.

Pagal antrąją ypatybę skiriami aletiniai, deontiniai, doksastiniai ir kt. predikatai (ang. *alethic, deontic, doxastic*). Liepiamosios nuosakos tyrinėjimui ypač svarbūs deontiniai predikatai, kurie sudaro papildomąją distribuciją su klasikinės modalinės logikos aletiniais predikatais, kadangi pirmieji susiję su veiksmiais kaip tikslingais ketinimais (kitaip tariant, jie liečia žmogaus poelgių konvencines normas), o antrieji – su būsenomis arba būsenų pakitimais, kaip natūralaus pobūdžio reiškiniams (kitaip tariant, su gamtos dėsniais, pavyzdžiui, fizikos, chemijos ir t. t.). Pagrindiniai deontiniai predikatai yra įpareigojimo ir leidimo predikatai, kurie skiriasi vienas nuo kito dėl anksčiau minėtos pirmosios ypatybės: pirmasis susijęs su galimų pasaulių visuma, realizuotinas visose galimose tikrojo pasaulio eigose tam tikru laiku, o ant-

¹ Žr. Michelini G. *La linguistica testuale e l'indoeuropeo: il passivo*. – Brescia, 1981, p. 9 t. t.

raši – su galimų pasaulių visuma, realizuojama bent vienoje iš visų galimų realiojo pasaulio eigų tam tikru laiku. Minėtieji predikatai turi tris argumento vietas, apimančias įpareigojimo adresantą, adresatą ir objektą. Remiantis argumentų semantinėmis funkcijomis, pirmiausia nustatoma, ar įpareigojimas yra bendro pobūdžio, ar specifinis. Iš specifinio pobūdžio įpareigojimų galima nustatyti socialinio pobūdžio ryšį tarp įpareigojimo adresato ir adresanto. Tai ypač svarbu, norint paaiškinti tam tikras mandagumo formules, alternatyvias liepiamajai nuosakai. Atsižvelgiant į tai, kad specifinio pobūdžio deontiniai predikatai paprastai funkcionuoja kaip komunikatyvinių predikatų argumentai, galima pridurti, jog liepiamąją nuosaką minėtojo tipo intensionaliojoje interpretacijoje reikia suvokti kaip įpareigojimo nurodymą, nepaminint paties to įpareigojimo adresanto. Tačiau neretai nepaminėtasis adresantas gali būti nustatomas pagal lingvistinį arba nelingvistinį kontekstą. Vietoj liepiamosios nuosakos vartojant tokio tipo alternatyvius raiškos būdus, kaip „liepti“, „prašyti“² su bendratimi, įpareigojimo adresantas yra išreikštas arba bent labiau išreikštas; dėl to, pavyzdžiui, raiška „daryk“ tam tikra prasme yra poliseminė, palyginti su tokiomis alternatyviomis raiškomis, kaip „liepti“ („prašyti“), „daryti“, kur, asmenuojant veiksmažodį *liepti (prašyti)*, paviršinės struktūros lygmenyje išreiškiama informacija apie įpareigojimo adresantą. Dar pastebėtina, kad minėtieji alternatyvūs raiškos būdai aiškiai yra antriniai, palyginti su komunikacijos atžvilgiu ekonomiškese liepiamąja nuosaka; be to, jų vartojimas šnekamojoje kalboje (ypač „liepti“) priklauso iš dalies nuo rašomosios kalbos stiliaus. Kalbant apie tai, reikia priminti, kad maldų principu sukurtuose tekstuose, kur prašymas ir prašymo veikėjai yra žinomi (net ir iš nelingvistinio konteksto), ne be reikalo paprastai vartojama tariamoji nuosaka, o ne konstrukcija *prašyti* su bendratimi, pavyzdžiui: *Kad tau dievas duotų ratų, o man sveikaty, kad tau dievas duotų pilnystę, o man dangaus karalystę* [LTR 1829 (1525)].

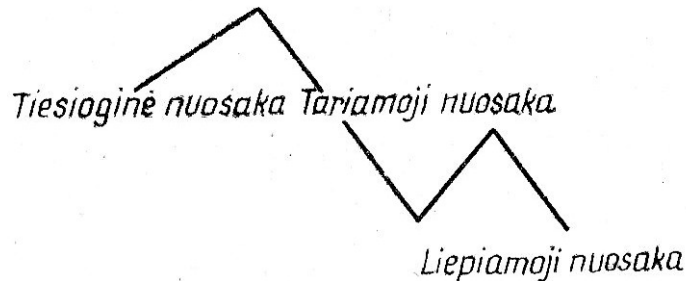
Be šios pirminės semantinės funkcijos, liepiamoji nuosaka turi ir antrinę funkciją, susijusią su patarimų perteikimu ir turinčią kai ką bendra su įpareigojimo semantika, tai yra – būtinumo elementą. Tokiu atveju tam tikras veiksmas yra būtina sąlyga, kad vyktų (arba negalėtų vykti) kitas, laiko atžvilgiu vėlesnis įvykis arba veiksmas (kyla abejonių, ar intensionaliojoje kalboje tą semantiką galima išreikšti įprastiniais kondicionalo arba bikondicionalo simboliais). Taigi tam tikra prasme būtų galima kalbėti apie įpareigojimą, nukreiptą į kito įvykio arba veiksmo vykimą realiajame pasaulyje. Štai keletas liepiamosios nuosakos antrinės funkcijos pavyzdžių:

² Šiuo atveju pirmojo leksinio vieneto pasirinkimas vietoj antrojo arba atvirkščiai priklauso nuo socialinio pobūdžio semantinės informacijos, susijusios su įpareigojimo adresantu ir adresatu; paprastai „liepti“ vartojama tada, kai adresantas ne žemesnio rango už adresatą, „prašyti“ – priešingu atveju.

nueik eketèn, įkišk uodegą, ir prikibs žuvų [LTR 3717 (164)]; *pukštelėk galvą ir turėsi smegenėlių* [LTR 4325 (51)].

Ten, kur liepiamąja nuosaka signalizuojamas netrukdyamas ką nors daryti, reikia šiai nuosakai suponuoti ne kokią antrinę funkciją, o paprastąją pirminę, remiantis gilumine struktūra su dviem neiginiais, iš kurių vienas tiesiogiai valdo deontinį predikatą, o kitas yra jo tiesiogiai valdomas; antrasis neiginys yra „žeminamas“, ir dėl to atsiranda gretimų neiginių. Kadangi tada tam tikra prasme vienas neiginys neigia kitą, nė vienas iš jų nėra išreikštas paviršinėje struktūroje. Bet abu giluminės struktūros neiginius galima nustatyti pagal kontekstą.

Pirminė liepiamosios nuosakos semantinė funkcija lietuvių kalbos nuosakų sistemoje, iš vienos pusės, priešinama tiesioginės nuosakos pirminei funkcijai, iš kitos pusės – tariamosios nuosakos pirminei funkcijai: tiesioginė nuosaka išreiškia teigimą apie realųjį pasaulį, dažnai dabartyje arba praeityje, o tariamoji nuosaka – galimus pasaulius. Visa tai leidžia manyti, kad, viena vertus, liepiamoji nuosaka semantikos atžvilgiu yra sudėtingesnė už tariamąją nuosaką, nes ji, kitaip negu pastaroji, numato įpareigojimą realizuoti galimus pasaulius realiajame pasaulyje; antra vertus, tariamoji nuosaka yra sudėtingesnė už tiesioginę, susijusią su paprastais teiginiais apie realųjį pasaulį. Tuo remiantis, pagal struktūrinės lingvistikos principus galima suponuoti tokį opozicijų tinklą lietuvių kalbos nuosakų sistemoje³:

Iš tokio opozicijų tinklo lauktina, kad liepiamosios nuosakos (pirmine funkcija) vietoje galima vartoti tiek tariamąją, tiek tiesioginę nuosakas; pastarąją kaip tik dėl to, kad ji yra mažiausiai žymėtas narys opozicijų tinkle. Kaip jau ne kartą buvo teigta⁴, tokiais atvejais nežymėtasis narys vartojamas savo pirmine semantine funkcija: žymėtojo nario, kurio vietoj nežymėtasis narys pasitaiko, semantika atsiranda, sujungus nežymėtąjį narį su mutatoriais, kurie išplečia nežymėtojo nario semantines ypatybes. Paviršinės struktūros lygmenyje tie mutatoriai gali būti išreikšti (plg. morfemą *te-*, kuri, prisijungusi prie esamojo laiko trečiojo asmens, kartu su juo įgauna

³ Tokio tipo pasiūlymą šio straipsnio autorius neseniai iškėlė paskaitoje, išspausdintoje „Atti del Sodalizio Glottologico Milanese“, 1982, t. 23, p. 25 t.t.

⁴ Žr. Micheli G. Dar kelios pastabos apie „netiesioginę nuosaką“. – Baltistica, 1983, t. 19(2), p. 145 t. t.

liepiamajai nuosakai būdingą funkciją) ir neišreikšti (plg. tariamąją nuosaką, prisijungusią nulį, su kuriuo ji įgauna liepiamajai nuosakai būdingą funkciją).

Lietuvių kalbos nuosakų sistemoje trečiajame asmenyje gali pasitaikyti variantas, sudarytas iš mutatoriaus *te-* ir tiesioginės nuosakos, bet jokių būdu ne liepiamosios nuosakos, tačiau antrajame asmenyje (ir daugiskaitos pirmajame) galima tik liepiamoji nuosaka, bet jokių būdu ne *te-* ir tiesioginė nuosaka. Todėl galima teigti, kad *te-* + tiesioginės nuosakos konstrukcija sudaro papildomąją distribuciją su liepiamąja nuosaka. Konstrukcijos *te-* + *tiesioginė nuosaka* atveju negalima suponuoti jokios specifinės nuosakos kategorijos, nes ši analitinė konstrukcija susideda iš tiesioginės nuosakos ir mutatoriaus, kurį pridėjus prie tiesioginės nuosakos, gaunama liepiamajai nuosakai būdinga semantinė funkcija; pats vienas mutatorius savarakiškos modalinės funkcijos neturi, jis gali ją įgauti tik kartu su kokia nors nuosakos (šiuo atveju tiesioginės) morfema. Kitaip negu trečias asmuo, kur būtinai vartojamas mutatorius *te-*, antras tiesioginės nuosakos esamojo laiko asmuo, prisijungęs nulinės raiškos ženklą (taip pat mutatorių), įgauna liepiamajai nuosakai būdingą reikšmę. Tokiu atveju nulinės raiškos morfema kaip lydimąjį elementą gali turėti arba ypatingą sakinio intonaciją, arba net pakeistą tiesioginės nuosakos veiksmažodžio kirtį. Dėl pastarojo reiškinių pasakytina, kad grynai sinchroniniu požiūriu (reiškinių kilmė šiuo atveju visai nesvarbu) bent kai kurių tarmių sistemoje suponuotina viena tiesioginės nuosakos kategorija su dviem papildomąją distribuciją turinčiais kirčiavimo variantais, iš kurių vienas yra pagrindinis, o kitas – kombinacinis, susijęs su minėtuoju nulinės raiškos mutatoriumi. Remiantis tuo, kas pasakyta, galima paaiškinti tokius tautosakoje pasitaikančius tiesioginės nuosakos vartojimo atvejus, kaip antai: *Užmiegi-miegi, viena akelė, užmiegi-miegi, kita akelė* [LTR 3071 (9)]; *Gegužėle raibuožėle, pasakai mano broliukėliams, kad jų sesutė ažuole sėdi* [LTR 3273 (8)].

Šio tipo vartoseną reikia būtinai skirti nuo tokios ypatingos esamojo laiko veiksmažodžių vienaskaitos pirmojo asmens vartosenos, kuri, nors ir labai retai, pasitaiko liaudies pasakose: *Užrietu rietu obelėle, dvejų trejų tek* [LMD I 323-(5)]; *Rietu parietu kiškio traukai, rietu* [LTR 421 (120)]; *Migu, migu viena akele, migu, migu kita akele* [LTR 3079 (45)]; *Nusiteku, nusiteku, vandeneli, – gardi mėsa, gardi mėsa Lipnikelio* [LTR 2441 (650)].

Kontekstus, kur ši vartoseną pasitaiko, reikia laikyti maginėmis formulėmis, kurias tardamas kalbantysis tam tikra prasme pats yra įvykio atlikėjas. Tokiu būdu giluminės struktūros lygmenyje negalima (bent tiesiogiai) atstatyti deontinio predikato, kadangi čia sakinio semantika jokių būdu nesusijusi su įpareigojimu. Šių maginių formulių veiksmažodį pagal tam tikras ypatybes būtų galima palyginti su performatyviniais tokio tipo veiksmažodžiais, kaip *krikštyti*, kuriais ypač buvo susidomėta, pasirodžius J. Austino veikalui⁵.

⁵ Austin J. L. *How to Do Things with Words*. – Oxford, 1962.

Panašiai aiškintinas ir būsimąjo laiko vartojimas vietoj liepiamosios nuosakos tokiais atvejais, kaip: *privalgysi, prigersi* [LTR 4152 (49)]. Čia vienas būsimasis laikas išreiškia įpareigojimo įvykdymą, numatomą atlikti vėliau, negu pasakomas įpareigojimas. Kitus liepiamajai nuosakai būdingus bruožus (susijusius su galimais pasauliais) reikia priskirti prie nulinės raiškos ženklo.

Remiantis išdėstytais teiginiais ir atsižvelgiant į bendrą nuosakos sistemą, tinkamai paaiškinamas tariamosios nuosakos vartojimas tokiuose sakiniuose, kurių semantika plačiąja prasme gali būti vadinama įpareigojimo semantika. Tokiu atveju tariamajai nuosakai priskiriama semantika, susijusi su galimais pasauliais, o mutatoriui – raiška $\emptyset + kad$ – semantika susijusi su įpareigojimo įgyvendinimu. Tačiau reikia pastebėti, kad tokiuose kontekstuose tariamoji nuosaka vartojama beveik vien sakiniuose, kuriuose gramatinis subjektas yra ne veiksmo atlikėjas, o tik jo objektas: veiksmo atlikėjas, kaip ir pats veiksmas, sąlygojantis tam tikrą įvykį, nėra išreikšiami, o išreikšiami tik įvykis ir jo patyrėjas. Todėl neatsitiktinai tokio tipo konstrukcija ypač mėgstama prakeiksmuose, kur įpareigojimo adresatas yra ne gramatinis sakinio subjektas, tokiais atvejais sutampantis su pokalbio adresatu, bet neišreikšta „dieviška“ ar panašaus tipo esybė, pavyzdžiui: *kad tu prasmegtum* [LTR 4232 (175)]; *kad tu pragaran nugarmėtum* [LMD I 998 (3)]; *kad tu pavirstum į drabulėlę* [LTR 2123 (1)]; *kad tu, vaikelį, akmeniu užvirstai* [LTR 3796 (47)].

Ten, kur tokie pat prasmei išreikšti vartojami veiksmažodžiai, paprastai nusakantys veiksmą, gali pasitaikyti (o dažniausiai taip ir būna) liepiamoji nuosaka, pavyzdžiui: *eik tu peklon su šitu pyragu* [LTR 1832 (91)]; *eik pragaran* [LTR 430 (3)].

Tokie patys principai apskritai galioja ir trečiajam asmeniui, tik čia su *kad + tariamoji nuosaka* kaitaliojasi ne liepiamoji nuosaka, o *te- + tiesioginė nuosaka*.

Apibendrinant galima pasakyti, kad tokio tipo alternatyvių variantų, kaip $\emptyset + kad + tariamoji nuosaka$ arba *te- + tiesioginė nuosaka*, vartojimas gali būti paaiškinamas sakinio ribose, kurios turi būti peržengiamos tik tais atvejais, kai norima paaiškinti sakinius, kur net ir veiksmažodis nėra išreikštas paviršinėje struktūroje, pavyzdžiui: *Op, Joneli, į kalnelį* [LTR 1538 (122)].

Taigi norint paaiškinti visus nuosakų vartojimo atvejus, reikia laikytis teksto lingvistikos principų ir juos derinti su klasikine struktūrine lingvistika. Tik tada galima adekvačiai nustatyti nuosakų vartojimo taisykles. Visa tai puikiai derinasi su bendru principu, kad tik sistema gali paaiškinti vartojimą, bet, iš kitos pusės, tik vartojimas gali patvirtinti sistemą*.

* Dėkoju B. Žindžiūtei ir B. Stundžiai, padėjusiems parengti šį straipsnį.

ПОВЕЛИТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ И ЕГО УПОТРЕБЛЕНИЕ В ЛИТОВСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

Исходя из основных принципов логики „возможных миров“, автор статьи предлагает отчасти новую семантическую интерпретацию повелительного наклонения. На основании гипотезы о знаках с нулевым означающим рассматриваются связи между повелительным наклонением и другими менее маркированными категориями, как например, изъявительное и сослагательное наклонения, и предполагается, что изъявительное и сослагательное наклонения приобретают значения, свойственные повелительному наклонению, благодаря знакам с нулевым означающим.

MAŽMOŽIS III

Fonetinė transkripcija, kurią vartoja mūsų dialektologai, beveik kiekvieno autoriaus yra vartojama pagal reikalą, norą ir sumanymą. Tai nėra normali padėtis, nes toks fonetinės transkripcijos margumas kai ką yra net visai sukomplikavęs.

Pirmiausia tai minkštumo žymėjimas prieš priešakinės eilės balsius. Dabar jis beveik niekur nežymimas, sakoma, kad visi lietuviai čia taip aiškiai tarią, kad visiems suvokiama ir be jokių specialių žymėjimų. Deja, būna visokių išimčių, egzistuoja įvairių šnektų. Pvz., pietų aukštaičių nemažoje dalyje priebalsių grupėse daug priebalsių yra tariama kietai, o pabandyti prašom tai suprasti iš „Lietuvių kalbos tarmių“ chrestomatijos, kur rašoma: (iš Lipliūnų) *skeřskim, skeřsim, s'kerstuv'u* (taria *s'k'eřs'k'im, s'k'eřs'im, s'k'erstuv'u*); (iš Drūskininkų) *sviřnu, ankslinė, girgéc, išařdė, isk'irstė, p'riemãni, ri-to, acigul'si* (tarias *'v'iř.nu, anks'l'in'ė, g'irg'éc, išař.d'ė, is'k'irst'ė, p'riem'n'i, ri-to, at's'igul.'s'i*); (iš Šklėrių) *un'ks-nė's, paskėl'au* (taria *un'ks'n'ė's, pas'k'ė'l'au*) ir t. t. Pasidaro paradoksali padėtis – fonetinė transkripcija nerodo tikrosios padėties, o moko tikrai improvizuoti.

V. Vitkauskas